

DE CLEOPATRA'S

Ter nagedachtenis aan Rafnat

*Van brood eenduizend, van bier eenduizend,
en eenduizend van al het goede dat het jaar ons biedt,
mijn broeder.*

LLOYD LLEWELLYN-JONES

DE CLEOPATRA'S
DE VERGETEN KONINGINNEN VAN EGYPTE

VERTAALD DOOR AAD JANSSEN EN PON RUITER

NIEUW AMSTERDAM

© 2024 Lloyd Llewellyn-Jones
Oorspronkelijke titel *The Cleopatras:*
The Forgotten Queens of Egypt
Oorspronkelijke uitgever Wildfire, an imprint of
Headline Publishing Group
© 2024 Nederlandse vertaling Aad Janssen en Pon Ruiten/
Nieuw Amsterdam
Tekstredactie Marianne Tieleman
Correctie Yulia Knol
Omslagbewerking bij Barbara
Kaarten en stambomen Tim Peters
Auteursfoto Simon Gough
NUR 680
ISBN 978 90 468 3292 9
www.nieuwamsterdam.nl

INHOUD

De namen van de Ptolemaeën en Cleopatra's	9
De Seleuciden en de Cleopatra's	10
Stamboom van de Ptolemaeën en de Seleuciden	11
Kaarten	12

INLEIDING	15
-----------	----

DEEL 1	Het begin	25
1	De verkochte bruid	27
2	Een vreemde in een vreemd land	43
3	Dubbel zien	60
4	Kleine apocalyps	80
5	De onmisbare vrouw	95
6	Vlees van mijn vlees	108
7	Wapenbroeders (en -zusters)	120

DEEL 2	Wenkende verten	141
8	Feesten voor de aanstaande bruid	145
9	Een moord aan de over van de Nijl	155
10	De aanhouder wint	174
11	'O, wat een warrig web weven wij'	180
12	Na mij de zondvloed	196
13	De dood komt haar toe	220

DEEL 3	Terminale fase	229	
14	Wachten tot de wereld verandert	231	
15	De toverfluit	242	
16	Vuile oorlogen	252	
17	Zonen en minnaars	263	
18	Hier eindigt de geschiedenis	275	

EPILOOG	293	
---------	-----	--

Nuttige informatie	303	
Bibliografie	323	
Dankwoord	337	
Beeldverantwoording	339	
Register	341	

‘De eeuwigheid lag in onze lippen, onze ogen’

– Cleopatra in *Antonius en Cleopatra* van William Shakespeare

DE NAMEN VAN DE PTOLEMAEËN EN DE CLEOPATRA'S

De hellenistische Grieken gaven aan opeenvolgende vorsten met dezelfde naam geen rangtelwoord, zoals wij doen (Cleopatra III, Cleopatra VII), maar gebruikten een epitheton. Is zo'n epitheton door meerdere vorsten gebruikt, dan zet de moderne wetenschap ook daar een rangtelwoord bij (Ptolemaeus III Euergetes I en Ptolemaeus VIII Euergetes II).

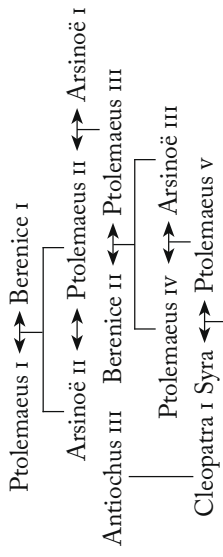
De moderne praktijk is om de Ptolemaeën en Cleopatra's een rangtelwoord te geven. Bij sommige Cleopatra's worden afwijkende systemen gehanteerd. Zo wordt Cleopatra Tryphaina soms Cleopatra V genoemd, wordt Cleopatra Selene soms als Cleopatra V of Cleopatra VI aangeduid, wordt Cleopatra V Berenice III soms alleen Berenice III genoemd, en wordt voor Cleopatra VI Tryphaina ook wel de naam Cleopatra V gehanteerd.

Ik heb mijn eigen ingevingen gevolgd bij het nummeren van de Cleopatra's, maar toch vooral de indeling gevolgd van de *Pauly-Wissowa Realencyclopädie*. De namen van de Cleopatra's zijn te vinden in tal van klassieke bronnen, maar komen ook voor in Egyptische bronnen uit die tijd. Die leveren ook het bewijs dat sommige Cleopatra's met het hoogste gezag bekleed zijn geweest. Eén koningin, Cleopatra VI Tryphaina, is alleen bekend uit Egyptische bronnen, niet uit klassieke teksten.

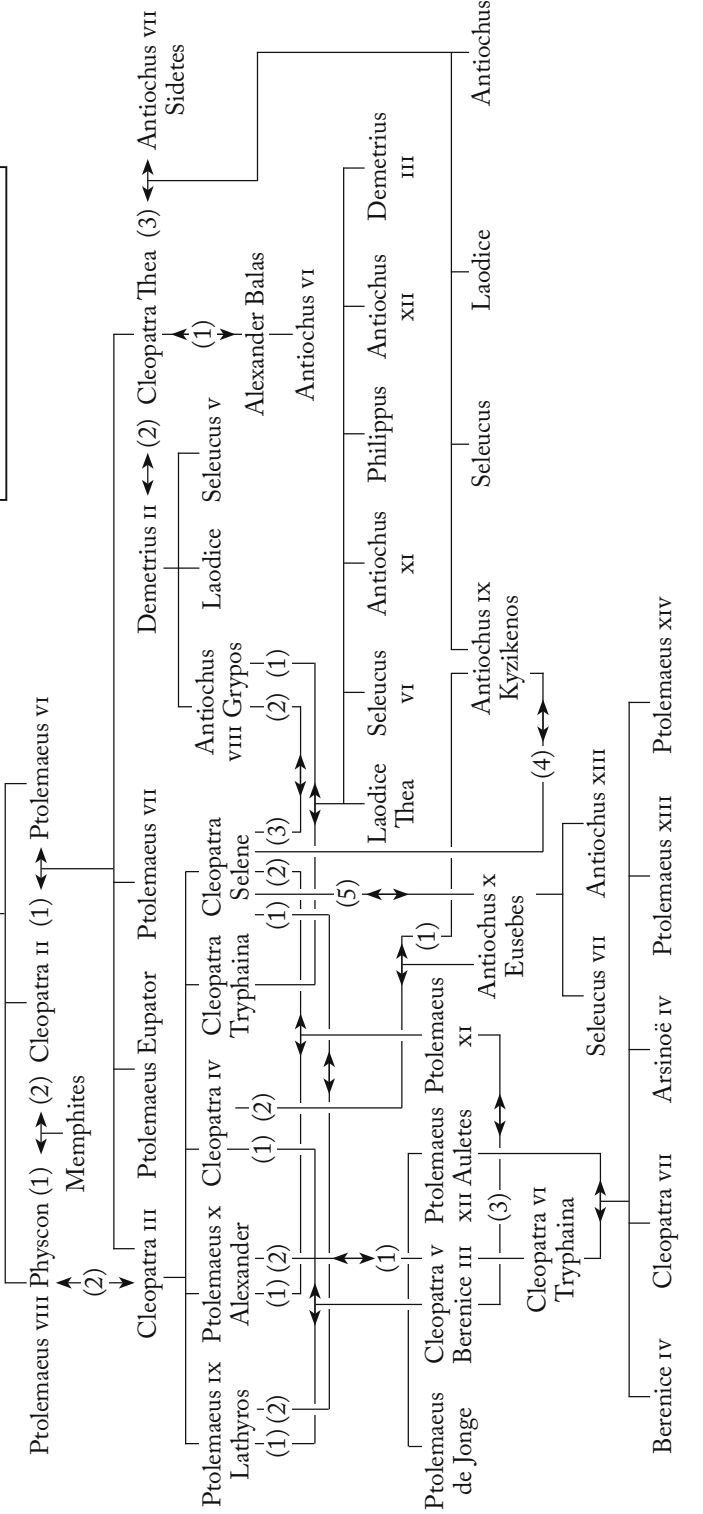
DE SELEUCIDEN EN DE CLEOPATRA'S

Overzicht van de verbintenissen tussen de twee dynastieën

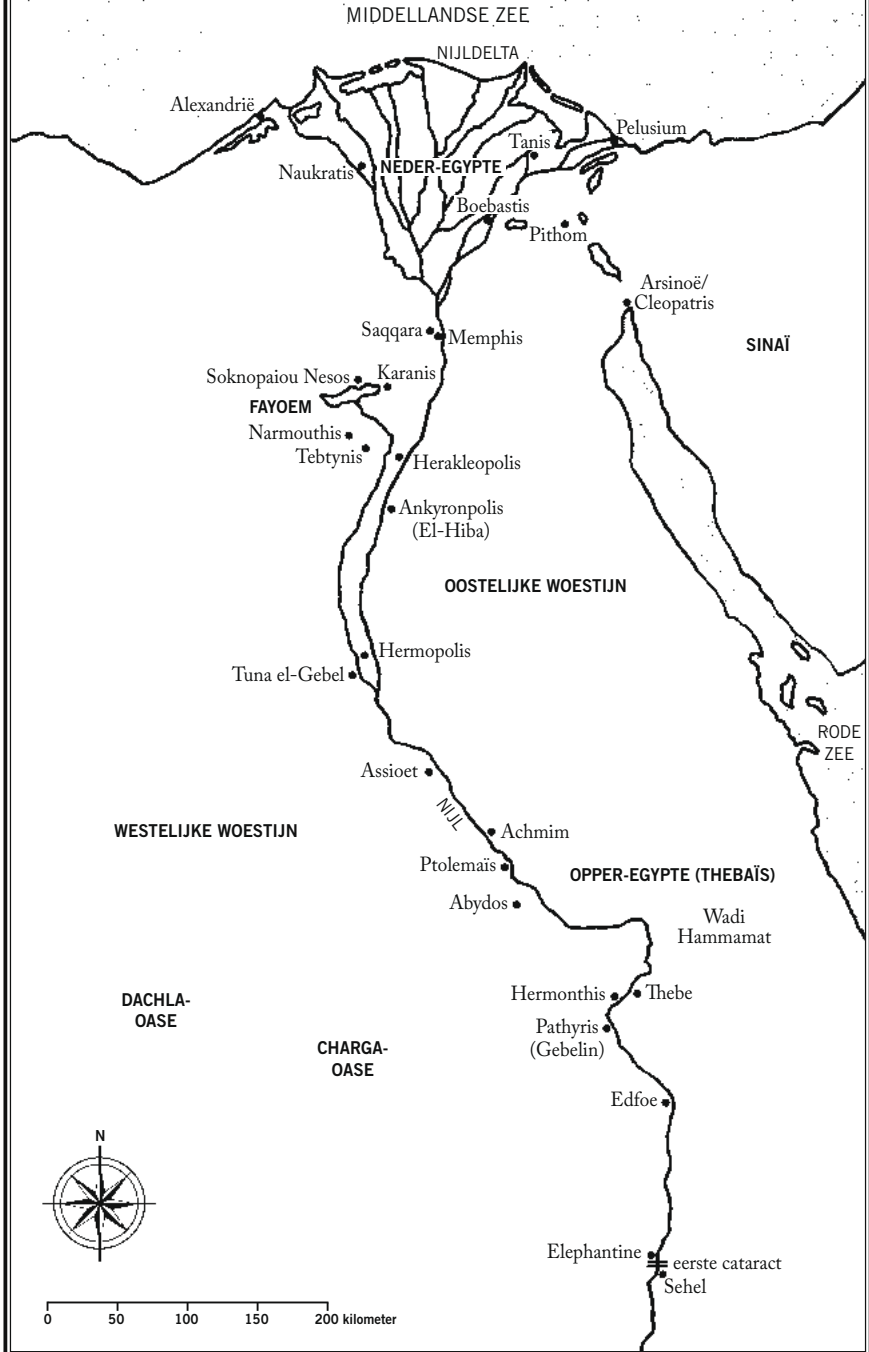
<i>Seleuciden</i>	<i>Ptolemaeën</i>
Cleopatra I Syra	vrouw van Ptolemaeus v
Alexander Balas	eerste echtgenoot van Cleopatra Thea, dochter van Ptolemaeus vi en Cleopatra II
Demetrius II	tweede echtgenoot van Cleopatra Thea
Antiochus VII Sidetes	derde echtgenoot van Cleopatra Thea
Antiochus VIII Grypos	echtgenoot van Cleopatra Tryphaina, dochter van Ptolemaeus VIII en Cleopatra III
Antiochus IX Kyzikenos	tweede echtgenoot van Cleopatra IV, dochter van Ptolemaeus VIII en Cleopatra III
Antiochus VIII Grypos	derde echtgenoot van Cleopatra Selene, dochter van Ptolemaeus VIII en Cleopatra III
Antiochus IX Kyzikenos	vierde echtgenoot van Cleopatra Selene
Antiochus X Eusebes	vijfde echtgenoot van Cleopatra Selene
Seleucus Kybiosaktes	eerste echtgenoot van Berenice IV

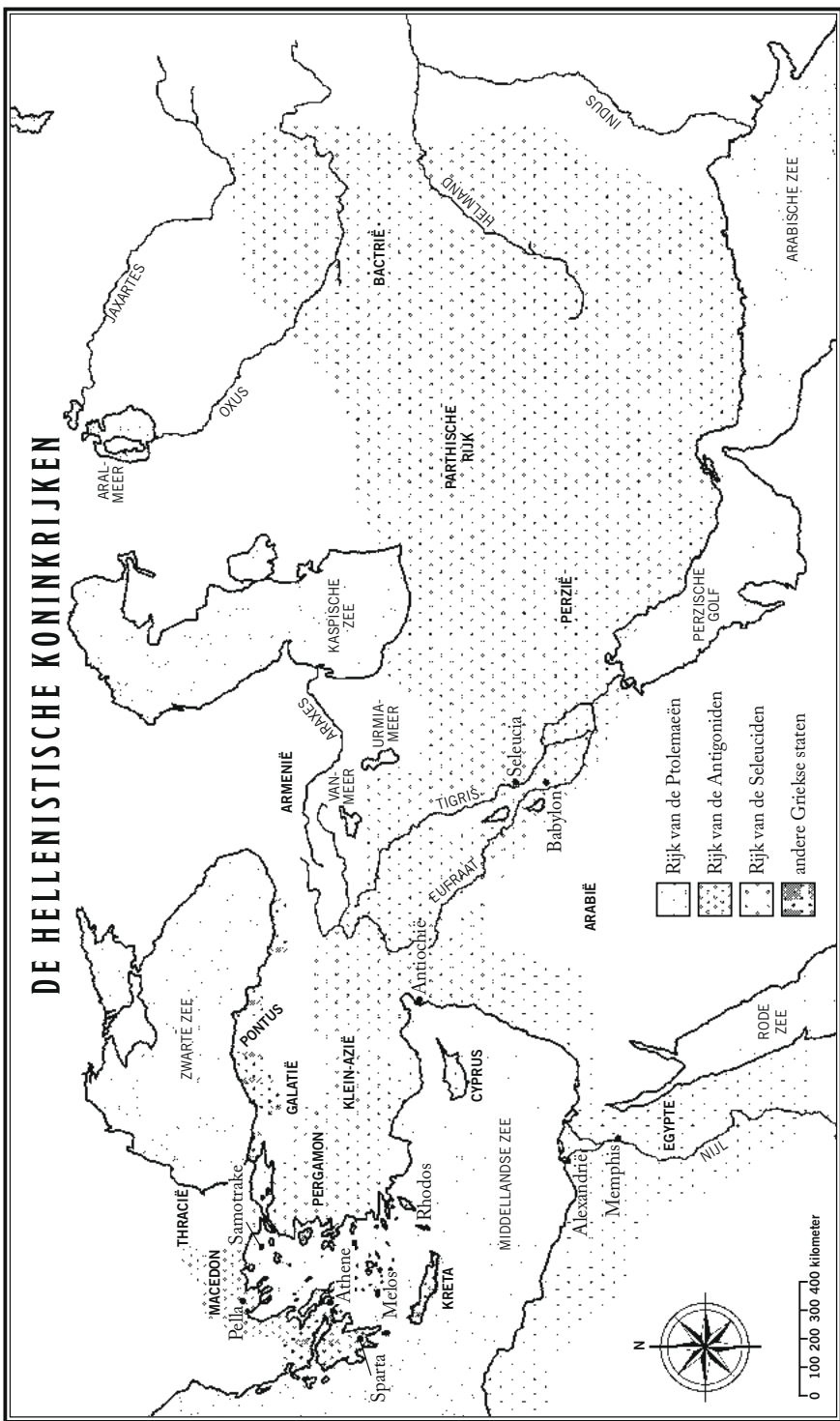
**PTOLEMAEËN
EN
SELEUCIDEN**

EGYPTE ONDER DE CLEOPATRA'S

DE HELLENISTISCHE KONINKRIJKEN

INLEIDING

Cleopatra was the queen of Egypt.
She lived way back in the early times.
And what a time she had...

– Mae West, in de film *My Little Chickadee*

Mae Wests beknopte versie van het leven van Cleopatra (ca. 69-30 BCE)* richt zich natuurlijk vooral op de scabreuze kant daarvan, iets waar Mae West ook wel raad mee wist (haar tegenspeler W.C. Fields noemde haar een keer ‘een arbeidersversie van Cleopatra’). De kleurrijke elementen uit haar roemruchte leven – uit een tapijt gerold aan de voeten van Julius Caesar, de rivier de Cydnus opzeilend in haar enorme liefdesschip om Marcus Antonius te verleiden, en natuurlijk ook haar dramatische zelfmoord door zich door een gifslang te laten bijten – waren zorgvuldig geregisseerde meesterwerkjes, waarmee ze maximaal effect beoogde te bereiken. Wat een leven – dat mag je wel zeggen. De koningin was (net als Mae West zelf) briljant in haar zelfpromotie, en daarin een van de meest geslaagde, slimste vrouwen uit de geschiedenis. Daardoor staan voorvallen uit dat leven in onze herinnering gebrand. Zo vaak zijn ze opgerakeld dat het leven van Cleopatra zich voor ons inmiddels afspeelt in

---

* Alle jaartallen uit de oudheid zijn van voor het begin van de jaartelling, tenzij anders aangegeven. Gekozen is voor de steeds gebruikelijker internationale aanduidingen Before Common Era en Common Era, waarbij dezelfde chronologie als v.C. en n.C. is aangehouden. Bij BCE (Before Common Era) gaat het dan om jaartallen voor het begin van de jaartelling, bij CE om jaren daarna. (vert.)

een illusoire wereld, meer dan levensgroot, die tegelijkertijd antiek én con-temporain is, bizar én begerenswaardig.

Uiteraard was de koningin al bij leven een legende.¹ Niettemin zijn er buiten Cleopatra maar weinig historische personages wier imago zo sterk vertekend is geraakt. Haar leven en daden zijn ons heel lang alleen bekend geweest uit teksten die waren geschreven door Romeinen.² Haar vijanden dus. De grootste Romeinse dichters zetten haar weg door haar af te schilderen als een 'verderfelijke harpij' (Vergilius) en een 'waaninnige koningin' (Horatius). In de ogen van haar vijanden was ze een boosaardige verleidster, geneigd tot ver-raderlijke complotten, een buitenlander, bloedschennig, uitdagend, leugen-achtig, bedrieglijk, somptueus, wellustig, obscene, ijdel en hebzuchtig. Propertius bedacht een memorabele bijnaam voor haar: *regina meretrix*, koningin der hoeren. In de ogen van de Romeinen was ze het *fatale monstrum*, het noodlottige monster. Veel van die aantijgingen zijn haar blijven aankleven. We willen dat Cleopatra een vamp is.

Haar verhaal laat zich lezen als een groots opgezette soapopera, een drama van epische proporties, en het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat door vele eeuwen heen de Egyptische koningin keer op keer de verzinnebeelding is geworden van de moraal en de voorkeur van een bepaalde tijd. Elke generatie heeft zich haar eigen unieke Cleopatra toegeëigend, haar gevormd en opnieuw uitgevonden, tot ze naadloos paste in het stramien van die tijd. Alleen in de laatste decennia al is Cleopatra al gepresenteerd als slachtoffer, femme fatale en romantische heldin. Haar is de mantel omgehangen van gay-icoon, of van feministische superster. Ze is een voorvechter genoemd van de MeToo-beweging en een krachtig cultureel idool van Black Lives Matter.

Al sinds haar zelfmoord met de gifslang is Cleopatra een belangrijk thema in de westerse kunst. Ze is talloze keren afgebeeld, in olieverf op linnen, in aquarelvorm en op affiches. Shakespeare en Shaw hebben haar een memora-bele rol gegeven in een van hun stukken en er is muziek voor haar geschreven door Händel (in zijn fraaie opera *Giulio Cesare in Egitto*), Jules Massenet en Samuel Barber. Veel auteurs, van Chaucer en Rabelais tot Gautier en Colleen McCullough, hebben haar verwerkt tot romans, gedichten en essays, en ze is gebruikt om alle mogelijke zaken aan de man te brengen, van zeep tot sigaretten. Uiteraard is ze ook in de filmwereld een heel populair icoon en misschien

zijn die filmbeelden van de *Koningin van de Nijl* wel bepalend geweest voor de perceptie die wij van haar hebben.

Cleopatra is zo overladen met superlatieven en zo bekleed met adjectieven om recht te doen aan haar kennelijk uitzonderlijke karakter en haar gedrevenheid dat ze daaronder vrijwel is verdwenen. Ze is ‘de beroemdste koningin van Egypte’, ze is ‘van een uitzonderlijke exotische schoonheid’, ze is ‘Cleopatra de Grote’. Het liefst zien we bij het horen van haar naam Elizabeth Taylor voor ons, met haar violette ogen, gekleed in een laag uitgesneden japon van goudlamé, maar de historische vrouw achter de legende was volstrekt anders. Cleopatra was geen grote schoonheid, al had ze zeker fysieke charme, een scherp verstand en een betoverend charisma, maar ze was vooral toch een uiterst vaardige politica, voor wie het voortbestaan van haar dynastie hét uitgangspunt van haar beleid was. Ze was de enige telg van de oorspronkelijk uit Macedonië afkomstige Ptolemaeën die Egyptisch had geleerd, al was Grieks haar moedertaal. Kortgeleden is een archiefstuk ontdekt waarop staat vermeld dat een partij geïmporteerde wijn, aangekocht door Publius Canidius, een goede vriend van Marcus Antonius, van belasting is vrijgesteld.³ Op het papyrus is door Cleopatra in het Grieks een woord bijgekrabbeld, *ginesthoi*, ‘zo geschiede’. Het papyrus bewijst zeker niet dat ze zich met bureaucratische details bemoeide, maar toont wel aan dat ze met genoeg lucratieve gunsten toekeende aan vrienden van Antonius. Haar ware talent lag op het gebied van haar politieke contacten, die zij, meer dan enig andere Ptolemeïsche heerser, uit wist te bouwen tot internationale contacten. Ze was doordesemd van het oude soevereine gezag dat de farao’s hadden uitgeoefend en greep graag terug op het rijke historische erfgoed van haar land, maar droomde er ook van om het hellenisme door de hele wereld te verbreiden en gebruikte de twee machtigste Romeinen uit die tijd, Julius Caesar en Marcus Antonius, om haar plannen te verwezenlijken.

Maar Cleopatra – de Liz Taylor-Cleopatra die we, *denken we*, zo goed kennen – was in werkelijkheid de zevende (en laatste) Egyptische koningin die deze naam droeg. ‘Cleopatra’ was dé uitverkoren naam geworden van de koninginnen uit de dynastie van de Ptolemaeën, de laatste koninklijke familie die Egypte zou kennen. Dat er nog zes Cleopatra’s zijn geweest is vrijwel niemand bekend, en blijft ook vaak onopgemerkt in wetenschappelijke kringen, vooral omdat die zes andere Cleopatra’s niet passen binnen het klassieke

Cleopatra-narratief. Dat presenteert Cleopatra VII (want dat is de titel die haar toekomt) als een hoogst unieke vrouw, die haar tijd mijlenver vooruit was. Een groot deel van de status die Cleopatra vandaag de dag geniet, is afgeleid van ons idee dat ze een unieke status had en dat in een wereld van naamloze, gezichtsloze en zwijgende vrouwen alleen Cleopatra het op durfde te nemen tegen het patriarchaat, met Rome als belangrijkste vertegenwoordiger. Het is een pakkend verhaal. Alleen is het niet helemaal waar.

Het zou verkeerd zijn om Cleopatra te ontdoen van alle culturele *kudos*, bewondering die haar in de loop der tijd ten deel is gevallen (ze heeft veel moeite moeten doen voor de vele lof, en die komt haar zeker ook toe), maar om recht te doen aan de *historische* koningin Cleopatra VII moeten we haar op zijn minst een juiste plaats geven in de context van haar wereld. Met haar dynamische poging om macht te verwerven in een cultuur waarin mannen het voor het zeggen hadden, was Cleopatra VII zeker niet de eerste: al anderhalve eeuw hadden haar moeder, grootmoeders en overgrootmoeders dat ook gedaan. Het was hun gelukt om de troon in handen te krijgen en die te behouden, en daardoor kon Cleopatra VII het gezag uitoefenen over Egypte, zonder te hoeven buigen voor een man. De crux van de zaak is deze: ondanks alles wat Cleopatra VII heeft weten te bereiken (en dat is heel veel) was zij het laatste lid van een dynastie van andere competente en imposante Cleopatra's, met absolute macht en gezag bekleed. Misschien is Cleopatra VII het bekendst geworden, maar we kunnen pas echt inzicht in haar krijgen als we haar naast haar vrouwelijke verwanten plaatsen. Als collectief hebben de zeven Cleopatra's een nieuw model gecreëerd van machtsuitoefening door vrouwen in de oudheid. Samen hebben ze een ruimte weten te scheppen waarbinnen dat mogelijk was. Juist door zich voor te doen als meegaande echtgenotes, dochters en zusters hadden ze het voor het zeggen in een wereld waarin vooral mannen de boventoon voerden, want wat energie, elegantie, ambitie, visie en bekwaamheid betreft waren ze de Ptolemeïsche koningen verre de baas. Na drieduizend jaar waarin mannen aan de macht waren geweest, volgde een anderhalve eeuw durend slotakkoord waarin koninginnen hun potentieel wisten te benutten. Dit is het verhaal van Cleopatra VII en de andere grote Cleopatra's, de vergeten koninginnen van Egypte.

Dit is het eerste boek waarin de levens van alle zeven Cleopatra's worden belicht.⁴ Ze heersten over Egypte in de laatste fase van de onafhankelijkheid van

dat land, voor het werd opgeslokt door het Romeinse Rijk. Meer dan anderhalve eeuw (van 192 tot 30 BCE) wist een groep opmerkelijke vrouwen zich te ontworstelen aan de beperkingen van hun gender, die andere vrouwen en zelfs koninginnen veroordeelden tot de slaapkamer en het moederschap. In de patrilineaire dynastieën van de oudheid, waartoe ook de Ptolemaeën behoorden, zat een ingebouwde spanning tussen de hoge status van de vrouwelijke leden en de dienstbaarheid die van vrouwen werd verwacht in hun relatie met mannen. Anders gezegd: de gendernormen die voor ‘gewone’ vrouwen golden, waren niet automatisch ook van toepassing op koninginnen en prinsessen. Het is waarschijnlijk dat toen de Cleopatra’s steeds meer politieke macht wisten te verwerven hun verwanten hen steeds meer dezelfde status toekenden als mannen, waardoor ze meer speelruimte kregen op politiek en sociaal-cultureel terrein, een vrijheid die andere vrouwen werd ontzegd.

Koninginnen zijn vandaag de dag erg in de mode en de wetenschap heeft meer aandacht voor hen dan ooit tevoren. Waarom? Het fenomeen ‘koningin’ roept basale vragen op over macht en invloed van vrouwen in tijden waarin het politieke, maatschappelijke en culturele gezag doorgaans bij mannen berustte. Dat was het grootste deel van de geschiedenis het geval. De natuurlijke orde dicteerde dat mannen de baas waren over het zwakke geslacht, ook als het koninginnen betrof. Maar omdat vrouwen niet als koningin werden geboren, maar dat door een huwelijk werden, was hun status minder vast omschreven dan die van een koning en werd hun leven in aanzienlijke mate bepaald door hun persoonlijkheid, talent en familiebanden. Onder bepaalde voorwaarden konden vrouwen institutionele hindernissen overwinnen en een dominante partner worden, of zelfs alleenheerser. We vinden koninginnen interessant omdat ze afwijken van de norm. De koninginnen uit het verleden die ons het meest fascineren, traden buiten de gevestigde paden. Wanneer een koningin een keurige echtgenote is en haar man steunt door kinderen te baren en op te voeden en zich ook verder als een kuise toeverlaat gedraagt, geldt ze als voorbeeld voor alle andere vrouwen. Zulke koninginnen zijn in de geschiedenis nagenoeg onopgemerkt gebleven. Maar als ze de grenzen van de haar toebedachte rol overschreed en macht naar zich toe trok, wellicht omdat ze efficiënter of bekwamer was dan haar man, of regentes was voor een onvolwassen kind, of gewoon omdat ze alleenheerser wilde zijn, week ze af van de normen die voor haar sekse golden, was ze abnormaal, geslepen, gevaarlijk,

vervulde ze een niet-gedefinieerde rol. Dat geldt voor alle Cleopatra's die we in dit boek tegen zullen komen. Ze traden alle regels die voor een koningin golden met voeten.

De Cleopatra's waren de machtsmakelaars van de Ptolemeïsche dynastie en zetten het gezag dat ze naar zich toe wisten te trekken in om in de samenleving waarvan ze deel uitmaakten vrouwen een andere rol toe te kennen. Daardoor lukte het hun om steeds vaker evenveel macht te verkrijgen als hun echtgenoot. Het is een dramatische ommekeer dat ze hun traditionele rol als echtgenote en moeder inruilden voor de status van vorstin en heerser over Egypte. Een aantal generaties lang versterkten de Cleopatra's de dominante rol van de koningin binnen de Egyptische monarchie, vaak ten koste van de Ptolemeïsche koningen. Toen Cleopatra VII in het jaar 34 BCE, op het hoogtepunt van haar macht (het had een haar gescheeld of ze was heerseres over de wereld geworden), zich de titel Koningin der Koningen aanmat, geloofde ze daar oprecht in. Haar verleden had het bewijs geleverd dat vrouwen waren geboren om over mannen te heersen, en daar ging ze dus van uit. Dat Cleopatra in staat was om het glazen plafond van de mannelijke dominantie stuk te slaan, kwam doordat ook de Cleopatra's die haar waren voorgedaan al het nodige voorwerk hadden verricht.

Alle zeven Cleopatra's die op de troon van Egypte kwamen, waren aan elkaar verwant. Maar binnen de Ptolemeïsche dynastie waren er ook nog andere Cleopatra's, die geen koningin werden, maar in dit verhaal wel een belangrijke rol speelden: ze werden koningin van het koninkrijk der Seleuciden, de grootste rivaal van de Ptolemaeën, dat het huidige Syrië, Irak en Iran omvatte. In het jaar 193 BCE werd de naam 'Cleopatra' onderdeel van de Ptolemeïsche traditie, want toen werd de twintigjarige Seleucidische prinses Cleopatra, de dochter van Antiochus de Grote, uitgehuwelijkt aan de zestien jaar oude farao Ptolemaeus V. 'Cleopatra' werd een standaardnaam binnen de Ptolemeïsche dynastie, maar de eerste vrouw die zo heette, kwam uit Syrië. Ook een aantal belangrijke vrouwen binnen de Griekse mythologie dragen de naam Cleopatra: de dochter van de windgod Boreas, de vrouw van de held Meleager in de *Ilias*, en de dochter van koning Tros, naar wie Troje is vernoemd. De in historisch opzicht belangrijkste voorganger is misschien de dochter van koning Philippus II van Macedonië, die de dochter die zijn gemalin Olympias hem schonk Cleopatra noemde. Deze Cleopatra was de zuster van Alexander de Grote, die veel van haar hield, misschien omdat er geen andere zusters of broers waren, zonder het